

Ewa Ronowska

naukowiec niezależny

ORCID: 0000-0001-9740-3153

Kiriat-Jearim – sanktuarium Arki Przymierza i domniemane Emaus w świetle najnowszych odkryć archeologicznych

Abstrakt: Artykuł przedstawia najnowsze ustalenia w kwestii identyfikacji pozostałości monumentalnej platformy na wzgórzu Kiriat-Jearim, położonym niedaleko Jerozolimy. Ustalenia te zostały oparte przede wszystkim na analizie danych archeologicznych zebranych w trakcie prac wykopaliskowych w sezonie 2017 oraz wskazówek zawartych w Biblii. Wyniki badań pozwalają przypuszczać, że ta monumentalna struktura wzniesiona została przez władcę Północnego Królestwa Jeroboama II i zapewne stanowiła pewien rodzaj twierdzy, dzięki której Izrael mógł kontrolować należącą do Judy Jerozolimę. W obrębie tej twierdzy mieściło się prawdopodobnie sanktuarium Arki Przymierza. Arka została przeniesiona z Kiriat-Jearim do Jerozolimy nie przez Dawida, ale dużo później, z inicjatywy króla Jozjasza, w ramach polityki centralizacji kultu. Badania archeologiczne zdają się też potwierdzać, że miejsce to może być utożsamione z biblijnym Emaus.

Słowa kluczowe: Kiriat-Jearim, Biblia, Arka Przymierza, Jeroboam II, Emaus, archeologia, archeologia biblijna

Wprowadzenie. Położenie, identyfikacja i historia Kiriat-Jearim

Jedno z najwyższych wzgórz judzkich (756 m n.p.m.), w języku arabskim nazywane Deir el-Âzar, identyfikowane z biblijnym Kiriat-Jearim, dominuje nad wioską zwaną dawniej Qaryat el-‘Inab, a dziś – Abu Gosz. Leży ono około 12 km na zachód od Jerozolimy, przy ważnej drodze łączącej niegdyś Miasto Dawida z Szeffelą¹

¹ Szefera – w języku hebrajskim oznacza równinę, jest to region geograficzny Palestyny, pagórkowaty obszar między wzgórzami na wschodzie a niziną

i Niziną Nadmorską. Obecnie biegnie tędy autostrada z Tel Awiwu do Jerozolimy. Identyfikacji tego miejsca dokonano w oparciu o następujące dane: zawarty w Księdze Jozuego opis pogranicza Beniamina i Judy (Joz 15,8-10; 18,14-16), informacje znajdujące się w *Onomastikonie* Euzebiusza (48,24) oraz zachowane w arabskiej nazwie (Deir el-‘Âzar, Klasztor Eleazara) odniesienie do klasztoru bizantyjskiego upamiętniającego imię kapłana sanktuarium Arki w Kiriath-jearim (1 Sm 7,1). Poza tym nazwa Kiriath zachowała się również we wspomnianej dawnej nazwie miejscowości położonej u podnóża wzgórza – Qaryat el-‘Inab (w języku arabskim oznacza ona „miasto winogron”). Według badaczy prowadzących tu prace wykopaliskowe Deir el-‘Âzar jest jedynym miejscem na zachód od Jerozolimy, które pasuje do tych danych². Hebrajska nazwa wzniesienia – Qiryat Yə‘ārîm oznacza „miasto lasów”³ i zapewne zawiera pamięć o tym, że był to niegdyś ośrodek kultu.

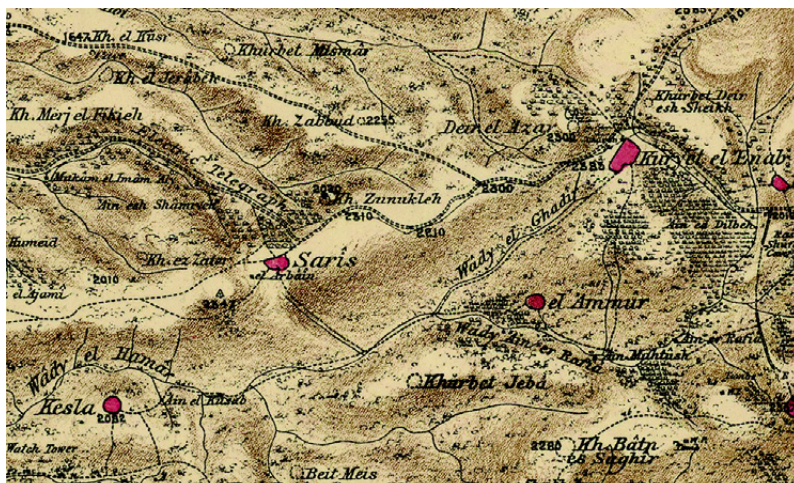
Najstarsze w tej okolicy ślady osadnictwa pochodzą z epoki neolitu. Odkryto je w pobliżu źródła u stóp wzgórza⁴. W czasach rzymskich znajdował się tu fort, w którym osadzono oddziały X legionu (Fretensis). W epoce bizantyjskiej na wzgórzu zbudowano kościół, a w IX wieku w miejscu dawnych zabudowań rzymskich Arabowie wzniesli karawanseraj. W okresie krucjat krzyżowcy zidentyfikowali położoną u stóp wzgórza wioskę jako Emaus – gdzie, jak podaje Ewangelia wg św. Łukasza, Zmartwychwstały Jezus objawił się dwóm swoim uczniom. Ponieważ starożytne Emaus już nie istniało, krzyżowcy wybrali miejsce pasujące do opisu Ewangelisty, położone około 60 stadiów od Jerozolimy (Łk 24,13), będące dobrym punktem

nadmorską na zachodzie; sąsiaduje z Wyzyną Judejską (od wschodu), Równiną Szaron (od północy) i Pustynią Negew (od południa); por. A. Negev, *Encyklopedia archeologiczna Ziemi Świętej*, 411.

² I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 33; por. C. McKinny i in., „Kiriath-jearim”, 33–34.

³ Słowo *ya‘ar*, od którego pochodzi druga część nazwy miasta oznacza *drewno, las* lub *zarośla*; zob. Słownik Stronga, <https://biblehub.com/hebrew/3293.htm> (dostęp 18.08.2020). Według Ł. Niesiołowskiego-Spanò nazwa miejscowości może nie być semicka, ale ma pochodzić od indoeuropejskiego rdzenia *ara-*; zob. tenże, *Dziedzictwo Goliata*, 258–260.

⁴ H. Khalaily, O. Marder, „The Neolithic Site of Abu Ghosh”.

Ryc. 1. Dziewiętnastowieczna mapa przedstawiająca fragment obszaru Palestyny; widoczne są oznaczenie odrębnie wzgórze Deir el-Āzar oraz położona u jego stóp wioska Qaryat el-'Inab (na mapie użyto starszej pisowni – Kuryet el-'Enab) (źródło: C.R. Conder, H.H. Kitchener, *Memoirs of the Topography*, 43 – podają za: C. McKinny i in., „Kiriath-jearim”, 35)

postojowym podczas wędrówki do Świętego Miasta, którego znaczenie wzmacniało dodatkowo powiązanie ze starotestamentowym przekazem o Arce Przymierza. Po 1140 roku obok rzymskiej cysterny i karawanseraju szpitalnicy zbudowali kościół, gdzie zatrzymywali się pielgrzymi. Od drugiej połowy XII wieku, po upadku Królestwa Jerozolimskiego, wieś straciła znaczenie. W XIV wieku mamelucy odbudowali karawanseraj i wzniesli obok niego meczet, jednak zachowali kościół krzyżowców. Od tego czasu wzrastała liczebność społeczności muzułmańskiej osady. Na początku XIX wieku była ona siedzibą opierającego się władzom tureckim przywódcy rozbójników, który budził strach w całym regionie. Jego imię – Abu Gosz – dało początek nowej nazwie wioski, zastępując stosowaną zapewne od podboju arabskiego nazwę Qaryat el-'Inab. Obecnie większość mieszkańców miejscowości uważa się za potomków rodziny Abu Gosz⁵.

⁵ B. Stolz, *Sur la Colline*, 59; J. Murphy-O'Connor, *Przewodnik po Ziemi Świętej*, 137.

W 1873 roku Francuski arystokrata Melchior de Vogüé, miłośnik i badacz dziejów krucjat, ambasador Francji w Istambule, wynegocjował przejście nadzoru nad kościołem w Abu Gosz przez rząd francuski⁶. W 1899 roku koncesję na kościół krzyżowców uzyskali od Francji benedyktyni. W następnym roku zakonnicy przybyli do Abu Gosz, objęli opieką kościół i zbudowali tu klasztor⁷. W 1901 roku przeor tego klasztoru zaprosił przełożoną generalną Zgromadzenia Sióstr św. Józefa Objawienia (La Congrégation des Soeurs de Saint Joseph de l'Apparition)⁸ do odwiedzenia Abu Gosz. Jej towarzyszką była siostra Józefina Rumèbe, która odegrała następnie zasadniczą rolę w utworzeniu sanktuarium Matki Bożej na dominującym nad wsią wzgórzu Kiriat-Jearim. Wkrótce potem wzgórze zostało przez siostry zagospodarowane, zbudowano dom zakonny, a następnie – już po I wojnie światowej – także kościół, który wzniesiono w 1924 roku na pozostałościach starożytnej świątyni bizantyjskiej z V wieku⁹. Patronkę nowego kościoła – Matkę Bożą Arkę Przymierza (Notre

⁶ H. Kennedy, *Zamki krzyżowców*, 21.

⁷ B. Stolz, *Sur la Colline*, 54.

⁸ Zakon został założony w 1832 roku we Francji przez Emilię de Vialar. Nazwa ma wyrażać misję i duchowość zgromadzenia: objawienie Bożego planu zbawienia, tak jak zrobił to św. Józef, gdy anioł powiedział mu, że ma przyjąć Maryję, która była brzemienna (Mt 1,20-21). Zgromadzenie jest pierwszym zakonem katolickim kobiet, który przybył do Ziemi Świętej w czasach nowożytnych (w 1847 r.). W skomplikowanej rzeczywistości współczesnego Izraela siostry starają się pełnić swą służbę w świecie Żydów, muzułmanów i chrześcijan: zajmują się pracą duszpasterską i edukacją, prowadzą dom rekolekcyjny oraz szpital dla nieuleczalnie chorych, działają także w więzieniach i ośrodkach dla osób niepełnosprawnych. Podstawowe oraz bieżące informacje na temat historii i działalności zgromadzenia uzyskać można na stronie internetowej <http://www.stjoseph-apparition.org/index.php/en/israel/>.

⁹ B. Stolz, *Sur la Colline*, 54–58. W 1905 roku w trakcie prac polowych miejscowy rolnik odsłonił tu przypadkowo półkolistą absydę z mozaikami, a podjęte natychmiast krótkie wykopaliska ujawniły pozostałości bazyliki pochodzącej z okresu bizantyjskiego. Badania wykazały, że zbudowano ją przy użyciu kamiennych bloków z wcześniejszej rzymskiej budowli. Bazylika uległa splądrowaniu i zniszczeniu w VII wieku podczas najazdu perskiego lub w wyniku podboju dokonanego przez Arabów. Zob. B. Stolz, *Sur la Colline*, 54–58; 63–65; C. McKinny i in., „Kiriath-jearim”, 36. Możliwe też, że wcześniejszą niż kościół budowlą była w tym miejscu synagoga; zob. B. Bagatti, *Ancient Christian Villages*, 174–175.

Dame de l'Arche d'Alliance) wybrała siostra Józefina, biorąc pod uwagę opisane w Biblii powiązanie Kiriat-Jearim z historią Arki oraz utrwalony w tradycji wczesnochrześcijańskiej – a następnie katolickiej – związek między Arką a Maryją Panną¹⁰.

W ostatnich latach w tym niezwykle interesującym miejscu, w którym Biblia umieszcza sanktuarium Arki przed jej przeniesieniem do Jerozolimy, rozpoczęto badania archeologiczne. Istotny jest fakt, że przed ich podjęciem na wzgórzu Kiriat-Jearim przeprowadzono jedynie niewielkie prace wykopaliskowe, zatem to stanowisko archeologiczne przez długi czas pozostawało niemal nietknięte. Przyjrzyjmy się teraz temu zagadkowemu miejscu i spróbujmy odpowiedzieć na pytanie, czy związany z nim przekaz biblijny znajduje odzwierciedlenie w wynikach badań archeologicznych. Interesująca będzie próba wyjaśnienia, przez kogo i dlaczego właśnie Kiriat-Jearim zostało wybrane na siedzibę Arki. Równie intrygujące będzie ponadto odniesienie się do hipotezy, która lokalizuje w tej okolicy starożytne Emaus.

Ryc. 2. Figura Maryi z Dzieciątkiem na Arce Przymierza, wieńcząca kościół Notre Dame de l'Arche d'Alliance (źródło: fotografia własna autorki)

¹⁰ Związek ten opiera się zapewne na opisie scen Zwiastowania (Łk 1,35) i Nawiedzenia (Łk 1,39-45) oraz na fragmencie Apokalipsy św. Jana, który wiąże znak Niewiasty z objawieniem Arki Przymierza (Ap 11,19-12,1). Spośród obszernej literatury na ten temat zob. np. A. Tronina, „Assumpta”; tenże, *Zawitaj Pani świata*; B. Poniży, „Maryja Arką Przymierza”, J.-P. Torrell OP, *Dziewica Maryja w wierze katolickiej*; Jan Paweł II, *Redemptoris Mater*; F. Gryglewicz, *Błogosławiona przez wszystkie narody*; O. da Spinetoli, *Maryja w Biblii*; A. Pronzato, *...módl się za nami!*; J. Drozd, *Litania loretańska*; R. Laurentin, *Structure et théologie de Luc I-II*; J.M. Kozłowski, „Mary as the Ark of the Covenant”; A. Mozgól, „Teologia Arki Przymierza”; E. Wesolek, „Godzinki o Niepokalanym Poczęciu”; *Katechizm Kościoła Katolickiego* 697 oraz 2676.

1. Kiriath-Jearim w Biblii i źródłach pozabiblijnych

Kiriath-Jearim pojawia się w Biblii po raz pierwszy w Księdze Jozuego, najpierw we wzmiance o miastach gibeonickich (Joz 9,17), następnie na liście miast kolejno: w Joz 15,9-11 oraz 29 jako Baalah, w Joz 15,16 i 18,14 jako Kiriath-Baal, a także w Joz 15,9 i 18,14-15 jako Kiriath-Jearim¹¹. Jego przynależność terytorialna jest niejasna, a przekaz biblijny zawiera w tej kwestii sprzeczności. Księga Jozuego podaje najpierw, że miejsce to znajdowało się w północnej części terytorium Judy (Joz 15,9) i było miastem „synów/potomków Judy” (Joz 18,14). Jednakże ta sama księga zawiera dalej informację o przynależności Kiriath-Jearim do dziedzictwa Beniamina (Joz 18,28). Można z tego wnioskować, że było to zapewne miasto graniczne, położone między terytoriami Beniamina i Judy. Autorzy późniejszych tekstów, zwłaszcza z okresów perskiego i hellenistycznego (np. Ne 7,29 gdzie Kiriath-Jearim wymieniono jako jedno z miejsc w prowincji Jehud, dokąd wrócili wygnańcy z niewoli babilońskiej) kładą silny nacisk na judzki charakter Kiriath-Jearim. Może to sugerować celowe podkreślanie przynależności tego miasta do Judy w celu ukrycia faktu, że początkowo należało ono do Beniaminitów¹².

¹¹ M. Leuchter, „The Cult at Kiriath Yearim”, 531; por. C. McKinny i in., „Kiriath-jearim”, 31. W Biblii hebrajskiej Kiriath-Jearim występuje pod następującymi nazwami (zestawienie podaję za I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 34):

– Kiriath-jearim: Joz 9,17 (w LXX πόλις Ιαριν); 15,9; 15,60 (w obu tych miejscach LXX πόλις Ιαριμ); 18,14 (w LXX Καριαθιαριν); 18,15 (w LXX Καριαθβααλ); Sdz 18,12; 1 Sm 6, 21; 7,1; 7,2; Ne 7,29; 1 Krn 2,50; 2,52 (LXX we wszystkich wystąpieniach od Sdz 18 do 1 Krn 2,52: Καριαθιαριμ; 2,53 (w LXX πόλις Ιαίρ); 13,5 (w LXX πόλις Ιαριμ); 13,6 (w LXX πόλις Δαυιδ); 2 Krn 1,4 (w LXX Καριαθιαριμ)

– Kiriath ha-jearim: Jer 26,20 (w LXX Καριαθιαριμ)

– Kiriath ‘arim: Ezd 2,25 (w LXX Καριαθιαριος)

– Kiriath: Joz 18,28 (Gib’at Kiriath) (w LXX Γαβαωθιαριμ [B, codex Vaticanus] lub πόλις Ιαριμ [A, Codex Alexandrinus])

– Ba‘alah: Joz 15,9 (w LXX Joz 15,9-10: Βααλ); 15,10 (w LXX πόλις Ιαριμ); 2 Sm 6,2 (w LXX: τῶν ἀρχόντων Ιουδα); 1 Krn 13,6

– Kiriath Ba‘al: Joz 15,60; 18,14 (w LXX w obu fragmentach Καριαθβααλ)

– pola Jaar: Ps 132,6 (= w LXX Ps 131,6) ἐν τοῖς πεδίοις τοῦ δρυμοῦ).

¹² I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 35, 38.

Oprócz wzmianek w Księdze Jozuego miasto występuje w narracji o migracji Danitów (Sdz 18,12), w relacjach o przewiezieniu Arki do domu Abinadaba (1 Sm 6,21; 7,1-2) oraz o sprowadzeniu przez Dawida Arki do Jerozolimy (2 Sm 6,2; 1 Krn 13,5-6; 2 Krn 1,4), a także w genealogii Kaleba (1 Krn 2,50-53: Kalebita Szobal jest ojcem/założycielem Kiriath-Jearim). Prawdopodobnie jest o nim też mowa w Psalmie 132,6, w poetyckiej interpretacji 2 Sm 6: „pola Jaar” stanowią tu zapewne aluzję do Kiriath-Jearim¹³. Miejsce to wymienione zostało także jako miasto rodzinne proroka Uriasza (Jr 26,20). Uczeni zwracają uwagę, że odniesienie do Kiriath-Jearim w tym kontekście może wskazywać na jego zasiedlenie pod koniec VII wieku przed Chr. lub później, zaś powiązanie Uriasza z Jeremiaszem, który był Beniaminitą, może stanowić echo dawnej przynależności miasta do Beniamina. Warto podkreślić, że informacja o pochodzeniu sąd proroka wskazuje wyraźnie na aktywność kultową w tym miejscu¹⁴.

Poza tekstem biblijnym informacje o Kiriath-Jearim pojawiają się najwcześniej¹⁵ u Józefa Flawiusza, który podaje, że znajdowało się ono „w sąsiedztwie Bet-Szemesz” (*Ant.* VI.1.4). Euzebiusz w *Onomastikonie* (48,24) pisze o nim jako o mieście judzkim. Dużo późniejsze wzmianki o Kiriath-Jearim pochodzą od Eutychiusza, patriarchy Aleksandrii (X wiek po Chr.), oraz od Piotra Diakona, bibliotekarza z opactwa Monte Cassino (XII wiek po Chr.)¹⁶.

2. Kiriath-Jearim jako ośrodek kultu

We wzmiankach zawartych w Biblii znajdują się czytelne aluzje do kultowego charakteru Kiriath-Jearim. Niektórzy badacze są zdania, że informacje biblijne wskazują na jego silną pozycję jako regionalnego ośrodka kultu w okresie przedmonarchicznym, którego znaczenie upadło w kolejnych stuleciach. Pamięć o nim okazała się jednak

¹³ C. McKinny i in., „Kiriath-jearim”, 31.

¹⁴ I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 38.

¹⁵ Trwa dyskusja, czy Kiriath-Jearim pojawia się na liście miast zniszczonych przez faraona Szeszonka I w X wieku przed Chr., co wydaje się mało prawdopodobne; por. I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 35; L. Niesiołowski-Spanò, *Dziedzictwo Goliata*, 260.

¹⁶ C. McKinny i in., „Kiriath-jearim”, 32–33.

trwała do tego stopnia, że odniesienia do Kiriath-Jearim pojawiają się w dyskursie proroków od VIII do VI wieku przed Chr.¹⁷ Nazwy występujące w najstarszych odnoszących się do niego wzmiankach biblijnych sugerują, że mógł to być ośrodek kultu bóstw kananejskich – Baala (Kiriath-Baal) oraz jego małżonki (Baalah). Jego dziedzictwo sakralne zostało następnie przejęte przez Izraelitów, a kult Baala zastąpiono kultem jahwistycznym. Według hipotezy I. Finkelsteina i T. Römera możliwe jest, że Kiriath-ba'al/Ba'alah była oryginalną (północną/beniaminiacką) nazwą miasta wskazującą, że Jahwe był tu czczony jako Baal. Kiedy bóstwo to stało się symbolem kultu niejahwistycznego, zaprzestano używania nazwy miasta zawierającej jego imię. W VII wieku przed Chr. zaczęto się posługiwać jego judzką nazwą – Kiriath-Jearim¹⁸ – jedyną, pod jaką miasto pojawia się w *historii Arki*¹⁹. Również ta nazwa, oznaczająca „Miasto Lasów/Drewna” może przechowywać pamięć o jakiejś formie kultu związanego ze świętymi przedmiotami z drewna lub świętymi drzewami²⁰.

Inną propozycję przedstawił niedawno Ł. Niesiołowski-Spanò. Uczony ten zwrócił uwagę na interesującą kwestię: w kilku wzmiankach biblijnych pojawiają się związki Kiriath-Jearim z Kalebitami, Danitami i Gibeonitami, zatem ludami odrębnymi od ludności judzkiej.

¹⁷ M. Leuchter, „The Cult at Kiriath Yearim”, 526.

¹⁸ I. Finkelstein, T. Römer, „Kiriath-jearim, Kiriath-baal/Baalah, Gibeah”, 220; T. Römer, *L'invention de Dieu*, 154–161. Nazwa Kiriath-Baal mogła odnosić się do wierzchołka wzgórza, gdzie mieściło się sanktuarium („wyzyna”), a Kiriath-Jearim mogło być nazwą miasta obejmującego to wzgórze; por. I. Finkelstein i in., „Les fouilles archéologiques à Qiryath Yéarim”, 987.

¹⁹ N. Na'aman, „The Judahite Temple”, 7.

²⁰ Niezwykle ważnym elementem występującego w starożytnej Palestynie kultu powiązanego ze świętymi drzewami były A(a)szery. Teksty biblijne używają tego słowa w znaczeniu bogini, jej posągu, symbolu czy obiektu kultu. W świątyni bogini była reprezentowana przez drewniany słup lub posąg, natomiast w środowisku naturalnym Aszerę utożsamiono z żywymi drzewami, które ucieleśniały jej życiodajną siłę i płodność. Zmianę stosunku do Aszery, dającą się zauważyć w Biblii, przyniosła centralizacja kultu w ramach reform religijnych Ezechiasza (koniec VIII w. przed Chr.) oraz zwłaszcza Jozjasza (koniec VII wieku przed Chr.). Por. E. Ronowska, „Symbolika i kult drzew”, 34–36. Literatura dotycząca Aszery jest bardzo obszerna; zob. np. R. Hestrin, „Understanding Asherah”; J. Day, „Asherah in the Hebrew Bible”.

Zdaje się to wskazywać na istnienie obcych, zwłaszcza filistyńskich wpływów na tym terenie, a sama nazwa miejscowości może nie być semicka, ale – jak zaproponował uczony – pochodzić od indoeuropejskiego rdzenia *ara-* i w odniesieniu do Kiriath-Jearim należałoby wziąć pod uwagę kult boga Ara/Arim, którego semickim odpowiednikiem był Baal²¹. Miałoby to związek z intensywnym przenikaniem się wpływów między Filistynami a ludnością hebrajską na tym terenie²².

Pierwsza Księga Samuela podkreśla ważność ośrodka kultu w Kiriath-Jearim, sugerując pewne związki posługujących tu kapłanów z linią Aarona. Ich imiona są bliskie imionom synów Aarona – Nadaba i Eleazara (1 Sm 7,1; Wj 6,23)²³. Odniesienia do Kiriath-Jearim występujące u Jeremiasza poświadczają przetrwanie tradycji o kultowym charakterze tego miejsca aż do wygnania, co potwierdza też przekaz Pierwszej Księgi Kronik (1 Krn 13,5-6)²⁴.

3. Biblijna historia Arki

Dla głównego tematu tego artykułu nie ma potrzeby szerokiego omówienia różnych zagadnień związanych z Arką Przymierza, będącą od stuleci jednym z najbardziej fascynujących obiektów kultu, poruszającym wyobraźnię pokoleń²⁵. Konieczne jest jedynie przedstawienie

²¹ Ł. Niesiołowski-Spanò, *Dziedzictwo Goliata*, 257–260.

²² Uczony zaproponował hipotezę o czterech głównych okresach obecności kultury filistyńskiej w Palestynie: osadnictwa (lata 1170–1100 przed Chr.), ekspansji (lata 1100–920), regresu (lata 920–750) oraz odrodzenia (lata 750–640) – ten ostatni etap cechowała intensywność porównywalna do tej, która miała miejsce w XI–X wieku przed Chr.; zob. Ł. Niesiołowski-Spanò, *Dziedzictwo Goliata*, 205, 421.

²³ J. Blenkinsopp, „Kiriath-Jearim and the Ark”, 150.

²⁴ M. Leuchter, „The Cult at Kiriath Yearim”, 541–542. O kultowym znaczeniu Kiriath-Jearim może też pośrednio świadczyć fragment opisujący praktyki rytualne zastosowane w trakcie przewożenia Arki do Bet Szemesz (1 Sm 6,7-15); por. T. Römer, „Les rôles et fonctions”, 223–224, gdzie autor podkreśla, że mleczne krowy użyte do transportu Arki mają niewątpliwie znaczenie kultowe (procesja kultowa).

²⁵ Literatura poświęcona różnym zagadnieniom związanym z Arką jest niezwykle obszerna. Zob. np. M. Majewski, *Mieszkanie Chwały*; tenże, *Pięcioksiąg odczytany na nowo*; A. Mozgól, „Teologia Arki Przymierza”; S. Łach, „Arka i święty namiot”; M. Buber, *Mojżesz*, 115–215, 171–174; M.H. Woudstra, *The Ark of the*

problematyki dotyczącej tych fragmentów Biblii, które zawierają powiązane z Arką odniesienia do Kiriath-Jearim.

Najstarsza tradycja Arki w przekazie biblijnym została zachowana najprawdopodobniej w Księdze Liczb (Lb 10,33-36) oraz – jeszcze pełniej – w Księgach Samuela²⁶. Ze względu na temat artykułu będzie nas bliżej interesowała *historia Arki* zawarta w 1 Sm 4,1-7,2 oraz 2 Sm 6²⁷. Datowanie oraz pochodzenie tej *historii* jest przedmiotem sporu²⁸. Część uczonych sądzi, że odzwierciedla ona ambicje Jeruzolimy jako nowego centrum kultu, które rozwinęły się po upadku Samarii w ciągu VII wieku przed Chr. (dlatego opisuje ona przeniesienie Arki do Miasta Dawida), a jej celem mogło być ukazanie Jahwe jako jedyne Boga zjednoczonej monarchii²⁹.

Historię rozpoczyna opis wzięcia Arki (sprowadzonej przez Izraelitów z Szilo) do niewoli filistyńskiej po bitwie pod Ebenezer (1 Sm 4,1-12). Z dalszej relacji dowiadujemy się, że Filistyni przenieśli Arkę do świątyni Dagona w Aszdod, ale ponieważ spowodowała tam wiele nieszczęść (1 Sm 5,1-7), przeniesiono ją kolejno do Gat i Ekron. Również w tych miejscach wywołała podobne klęski, dlatego Filistyni zdecydowali się ją zwrócić Izraelitom (1 Sm 5,8-11). Po powrocie Arka nie trafiła już do sanktuarium w Szilo, ale przebywała krótko w Bet-Szemesz³⁰, skąd przeniesiona

Covenant; I. Wilson, „Merely a Container?”, 212–249 (tu obszerna bibliografia); J. Day, „Whatever Happened?”, 250–265; T. Römer, *L'invention de Dieu*, 120–123; tenże, „Les rôles et fonctions”; S.B. Noegel, „Egyptian Origin”; O. Keel, C. Uehlinger, *Dieux, déesses*, 70 oraz 170–171; R. de Vaux, *Ancient Israel*, t. 2, 296–297; tenże, *Bible et Orient*; V.A. Hurowitz, *I Have Built*; M.M. Homan, *To Your Tents*; C. Bailey, *Bedouin Culture*; J. Klinkowski, „Zaginięcie Arki Przymierza”.

²⁶ T. Römer, „Les rôles et fonctions”, 216.

²⁷ Już L. Rost w 1926 roku uznał, że *historia Arki* (1 Sm 4,1-7,1; 2 Sm 6,1-20) jest niezależnym utworem literackim, którą autor historii Dawida później przerobił i zredagował; zob. L. Rost, *Die Überlieferung von der Thronnachfolge Davids*, 4–47; wyd. ang. *The Succession Narrative to the Throne of David*, 6–34; por. N. Na'aman, „The Judahite Temple”, 6.

²⁸ Niektórzy bibliści utrzymują, że powstała bardzo wcześnie, nawet w X wieku przed Chr.; zob. P.D. Miller, J.J.M. Roberts, *The Hand of the Lord*.

²⁹ G.W. Ahlström, „The Travels of the Ark”, 141.

³⁰ Miejsce to okazało się niegodne pełnienia funkcji sanktuarium Arki: „Pan wytracił spośród mężów Bet-Szemesz pięćdziesiąt tysięcy siedemdziesięciu

została do Kiriat-Jearim, do domu Abinadaba, gdzie strzegł jej (tj. był kapłanem w jej sanktuarium) jego syn Eleazar (1 Sm 6,3-7,1). Po dwudziestu latach Dawid sprowadził Arkę z Kiriat-Jearim do Jerozolimy; w drodze do tego miasta przez trzy miesiące znajdowała się ona w domu Obed-Edoma (2 Sm 6,1-17).

Część biblistów uważa, że ściśle powiązanie *historii Arki* z dynastią władającą Jerozolimą wskazuje na związek jej autora z królewskim dworem. Według tych uczonych apologia domu Dawida, przedstawienie Jahwe przy pomocy symboliki wojennej oraz polemika z obcymi (filistyńskimi) bogami wpisują się najlepiej w kontekst panowania Jozjasza (640–609 przed Chr.), co może wskazywać, że właśnie w jego otoczeniu powstała *historia Arki*³¹. Niedawno Thomas Römer zaproponował modyfikację tej hipotezy. Według niego pierwotna wersja *historii* została skomponowana w celu legitymizacji Kiriat-Jearim jako nowej lokalizacji sanktuarium Arki i powstała w Królestwie Północnym za panowania Jeroboama II (788–747 przed Chr.)³². Ze względu na zniszczenie sanktuarium w Szilo³³ władca ten wybrał nowe miejsce kultu, położone na terytorium Beniamina,

mężów za to, że zaglądali do Skrzyni Pańskiej [...] (1 Sm 6,19); por. T. Römer, „Les rôles et fonctions”, 224. Mogło to wynikać z przekonania autorów biblijnych (skrybów piszących w Jerozolimie), że chociaż Bet-Szemesz należało do Judy, nie było bezpiecznym miejscem przechowywania Arki; por. Ł. Niesiołowski-Spanò, *Dziedzictwo Goliata*, 241.

³¹ C. Nihan, D. Nocquet, „1-2 Samuel”, 367. Autorzy podkreślają, że nie można wykluczyć powiązania *historii Arki* z panowaniem Ezechiasza (716–687), a niektórzy bibliści przesuwają tę datację jeszcze dalej, do epoki wygnaniowej, tak np. J. Van Seters, *In Search of History*.

³² T. Römer, „Les rôles et fonctions”, 219.

³³ Według Księgi Jozuego po podboju Kanaanu przez Izraelitów w Szilo wzniesiono sanktuarium z Arką (Joz 18,1). O zniszczeniu miasta mówi Księga Jeremiasza (7,12; 26,6-9), nie podając jednak kontekstu historycznego (kto dokonał zniszczeń – Filistyni czy Asyryjczycy). Badania archeologiczne wykazały, że Szilo zostało zniszczone i opuszczone dużo wcześniej, niż wynika to z przekazu biblijnego – w drugiej połowie XI wieku przed Chr. Przed zniszczeniem musiało tu istnieć ważne miejsce kultu, o czym świadczy zachowana w Biblii tradycja o tej funkcji Szilo. Miasto było częściowo ponownie zamieszkałe w VIII i VII wieku przed Chr. Zob. I. Finkelstein, *The Forgotten Kingdom*, 23–26, 49–50, 143. Raport z badań przeprowadzonych w tym miejscu zob. I. Finkelstein (red.), „Excavations at Shiloh”, 123–180.

które przyłączył do swego państwa. Po upływie kilkudziesięciu lat Arka została przeniesiona z Kiriath-jearim do Jerozolimy przez króla Judy Jozjasza (po zajęciu z kolei przez niego terytorium Beniamina), w ramach reformy związanej z centralizacją kultu w świątyni jerozolimskiej. Skrybowie piszący na dworze tego władcy zrewidowali pierwotną wersję *historii Arki* i skomponowali opis znajdujący się w 2 Sm 6 oraz przeredagowali historię jej budowy w 1 Krl 6-8³⁴.

4. Badania archeologiczne Kiriath-jearim/Deir el-’Âzar

Pierwsze wykopaliska na wzgórzu Deir el-’Âzar przeprowadzono w 1907 roku, wkrótce po przypadkowym odkryciu (1905 r.) fragmentów bizantyjskiego kościoła. Badaniami tymi kierował M. de Peillat³⁵. Kolejne prace podjęto dopiero pod koniec XX wieku. W latach 80. badania powierzchniowe wykonał tu A. Feldstein; w ich wyniku zebrano około 450 fragmentów ceramiki³⁶. W latach 1995–1996 pod kierownictwem G. Barkaya przeprowadzono wykopaliska ratunkowe w ramach przygotowań do rozbudowy domu gościnnego po zachodniej stronie klasztoru. Objęły one niewielki obszar na wierzchołku wzgórza i pozwoliły ustalić, że był on zamieszkały od neolitu do okresu osmańskiego. Odkryto wówczas m.in. pozostałości dużej budowli, pochodzącej najprawdopodobniej z okresu żelaza IIA lub IIB, używanej co najmniej do okresu hellenistycznego, niestety jedynie częściowo zachowanej³⁷.

³⁴ T. Römer, „Les rôles et fonctions”, 219–221. Autor zwraca uwagę, że Druga Księga Kronik zawiera werset, który wydaje się potwierdzać, że to Jozjasz, a nie Dawid, umieścił Arkę w Jerozolimie: „Kazał potem [Jozjasz] Lewitom, którzy nauczali całego Izraela i byli Panu poświęceni: Wnieście świętą Skrzynię do świątyni, którą zbudował Salomon, syn Dawida, król izraelski; nie trzeba jej już nosić na barkach. Służcie więc Panu, waszemu Bogu, i jego ludowi izraelskiemu” (2 Krn 35,3). Według Jr 7,12 („Lecz idźcie do mojego miejsca w Sylo, gdzie niegdyś dałem mieszkanie mojemu imieniu”) Bóg jako *miejsce* na swe sanktuarium wybrał najpierw położone na północy Szilo, nie Jerozolimę.

³⁵ C. McKinny i in., „Kiriath-jearim”, 36.

³⁶ I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 39.

³⁷ C. McKinny i in., „Kiriath-jearim”, 39.

Ryc. 3. Zdjęcie lotnicze okolic Kiriath-Jearim z uwzględnieniem terenu badań przeprowadzonych na wzgórzu Deir el-'Azar w latach 1907, 1995–1996 oraz 2013. W prawym górnym rogu fotografii oznaczono położenie źródła oraz kościoła krzyżowców na terenie wsi Qaryat el-'Inab, dziś centrum Abu Gosz (źródło: C. McKinny i in., „Kiriath-jearim (Deir el-'Azar): Archaeological Investigations of a Biblical Town in the Judean Hill Country”, 37)

W 2013 roku na tarasowych stokach Kiriath-Jearim przeprowadzone zostały badania powierzchniowe, którymi kierowali B. Zissu i C. McKinny. Zebrano wówczas prawie dwa tysiące fragmentów ceramiki, z których większość pochodzi z epoki żelaza II (głównie IIB), a pozostałe – z okresu rzymskiego i bizantyjskiego (11%)³⁸.

5. Aktualne prace wykopaliskowe

Najnowsze wykopaliska w Kiriath-Jearim/Deir el-'Azar, w ramach których badania przeprowadzono dotąd w sezonach 2017 oraz 2019, są wspólnym projektem Uniwersytetu w Tel Awiwie i Collège de France, finansowanym przez The Shmunis Family Foundation z USA.

³⁸ Tamże, 40–45.

Pracami kierują Israel Finkelstein z Uniwersytetu w Tel Awiwie oraz Thomas Römer i Christophe Nicolle z Collège de France. Celem badań jest poszerzenie wiedzy na temat historii Wzgórz Judzkich oraz dziejów Królestw Judy i Izraela – pozyskane informacje pozwolą lepiej zrozumieć status, zasięg terytorialny i organizację tych państw w epoce żelaza. Uczeni mają nadzieję, że wykopaliska umożliwią ustalenie, czy w Górach Judzkich istniała, prócz pierwszej Świątyni jerozolimskiej, inna współczesna jej świątynia, która mogła być poświęcona bogu Baalowi. Badacze oczekują też, iż przeprowadzone prace przyczynią się do lepszego zrozumienia tła historycznego Biblii, a zwłaszcza jej fragmentów dotyczących Arki Przymierza³⁹. Jednym z postulatów badawczych, do którego w pewnym zakresie odnoszą się prace wykopaliskowe, jest także kwestia lokalizacji Emaus w tej okolicy⁴⁰.

³⁹ Cele badań przedstawiono m.in. na stronie internetowej Collège de France: <https://www.college-de-france.fr/site/milieux-bibliques/Mission-archeologique-de-Kiriath-Jearim.htm>.

⁴⁰ W toku wieloletniej dyskusji zaproponowano co najmniej dziewięć lokalizacji Łukasowego Emaus, spośród których tylko cztery mogą być realnie brane pod uwagę: Abu Gosz, Qalonija, Amwas i al-Qubeibeh. Identyfikacja Emaus powinna uwzględniać trzy najważniejsze elementy: źródło (nazwa Emaus oznacza „ciepłą studnię”), podaną przez Łukasza odległość co najmniej 60 stadiów od Jerozolimy oraz położenie przy głównej starożytnej drodze (por. H. Shanks, „Emmaus”, 41–42; M. Fischer i in., *Roman Roads*, 151–153, 223–224). We wzmiance biblijnej, w której Emaus pojawia się po raz pierwszy, przedstawiono je jako miejsce stacjonowania syryjskich wojsk, zdobyte przez Judę Machabeusza w 161 r. przed Chr. (1 Mch 3,40; 3,57), a następnie odbite przez Seleucydów. Ich wódz Bakchides wznosił tu jedną z fortec strzegących dróg prowadzących do Jerozolimy (1 Mch 9,50). Józef Flawiusz używa nazwy Emaus wobec dwóch różnych miejscowości. Pierwszą z nich identyfikuje się ze współczesną wsią Qalonija. Jej nazwa ma pochodzić od kolonii ośmiuset rzymskich weteranów, którzy z rozkazu Wespazjana po stłumieniu powstania żydowskiego w 70 r. po Chr. zostali osadzeni w miejscu zwanym Emaus (*Wojna Żydowska*, 7,217); Flawiusz podaje odległość tego Emaus od Jerozolimy – 30 stadiów (por. też F. T. Cooke, „The Site of Kirjath-Jearim”, 112–113). Inną wzmiankowaną przez Flawiusza miejscowość utożsamia się z dzisiejszą arabską wsią Amwas (nazwa tej wsi może być zniekształconą formą starożytnej nazwy Emaus). Flawiusz pisze, że w czasie powstania żydowskiego przez trzy lata w Emaus stacjonował V legion macedoński, który następnie w 70 roku po Chr. brał udział w zdobyciu Jerozolimy (4,444; 5,42; 5,67). Obecny stan badań nie pozwala na jednoznaczną identyfikację którejś z tych miejscowości z Łukasowym Emaus. Z późniejszych

Ponieważ teren, gdzie zamierzano przeprowadzić badania jest własnością Zgromadzenia Sióstr św. Józefa, podjęcie wykopalisk w tym miejscu oraz lokalizacja poszczególnych obszarów wymagały uzyskania zgody władz zakonnych. Otrzymano też stosowne pozwolenie od samorządu lokalnego. W ramach przygotowań do podjęcia badań zespół dokonał m.in. analizy starych zdjęć lotniczych tego miejsca (wykonanych przez lotnictwo niemieckie podczas I wojny światowej w 1918 roku, przez Brytyjczyków w 1945 roku oraz przez lotnictwo izraelskie w 1985 roku). Przy użyciu sprzętu sejsmicznego i geodezyjnego przeprowadzono też badania mające na celu odtworzenie zarysu pierwotnej skalnej topografii wzniesienia⁴¹.

Prace przygotowawcze pozwoliły na wysunięcie hipotezy, że szeroki i płaski wierzchołek wzgórza nie jest wytworem natury, ale powstał wskutek celowego działania człowieka. Niektóre znajdujące się poniżej szczytu tarasy zbudowano stosunkowo niedawno prawdopodobnie w celu ułatwienia budowy kościoła w 1924 roku (położone na północ, wschód i południe od niego). Oprócz nich wyraźnie widoczne są też wysokie i masywne stare tarasy, które wydają się wyznaczać prostokątną, podwyższoną, płaską platformę o wymiarach ok. 150×110 m na szczycie wzgórza. Wzniesienie takiej

źródeł wiemy, że na mocy decyzji cesarza Heliogabala (III wiek po Chr.) jedno z miast Palestyny, położone w Dolinie Ajjalon, otrzymało nazwę Emaus-Nikopolis (por. Ł. Niesiołowski-Spanò, K. Stebnicka, *Historia Żydów*, 334–335). Nie mamy jednak pewności, czy należy je identyfikować z Emaus z Ewangelii Łukasza. Ale właśnie to miasto z nowotestamentalnym Emaus utożsamiali m.in. Euzebiusz w *Onomastikonie*, św. Hieronim w *Listach* (List 108), a także Orygenes i Sozomen (zob. H. Shanks, „Emmaus”, 48, 42). Badania wykopaliskowe dowiodły, że bardzo wczesnie uznano Nikopolis za ewangeliczne Emaus – stało się ono ważnym ośrodkiem kultu i pielgrzymek chrześcijańskich (zob. M. Avi-Yonah, „Emmaus”, 385–387). Tę lokalizację uznawano za właściwą przez cały okres bizantyjski aż do VII wieku, gdy z powodu zarazy miasto opustoszało i powoli popadało w zapomnienie. Kolejną możliwą lokalizacją jest muzułmańska miejscowość al-Qubeibeh, identyfikowana z Emaus dopiero od okresu krucjat (por. H. Shanks, „Emmaus”, 40). W latach czterdziestych XX wieku miejsce to badał B. Bagatti, który uznał, że w okresie rzymskim była tu wioska (mogła ona istnieć w czasach Jezusa); zob. B. Bagatti, *Emmaus-Qubeibeh*, X.

⁴¹ I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 31, 42. Podstawowe informacje uzyskać można również na stronie internetowej tego projektu: <https://kiriathjearim.wordpress.com>.

monumentalnej platformy w starożytności wymagałoby ogromnego wysiłku i świadczyłoby o wielkiej randze tego miejsca. Potwierdzenie istnienia takiej budowli stało się jednym z najważniejszych celów, jakie postawili przed sobą uczeni w czasie pierwszego sezonu badań.

Uwzględniając ten cel oraz ukształtowanie terenu (położenie budynków klasztornych i kościoła uniemożliwia przeprowadzenie prac na szczycie wzgórza), a także potrzeby klasztoru, wyznaczono trzy obszary wykopalisk:

Obszar A – na dwóch płaskich tarasach bezpośrednio na północ od klasztoru; prace tu podjęte miały na celu potwierdzenie istnienia ściany nośnej po północnej stronie szczytu.

Obszar B – na południowo-wschodnim zboczu; w tym przypadku chodziło o zbadanie południowego krańca dużego tarasu wschodniego.

Obszar C – na płaskim, szerokim, dolnym tarasie na wschodnim zboczu, jest to miejsce położone poza domniemaną platformą, tu celem było zbadanie sekwencji stratygraficznej dla epoki żelaza⁴².

Wykopaliska wykazały, że największy zasięg miało miasto istniejące w Kiriath-Jearim w okresie żelaza IIB oraz IIC. Rozciągało się ono wówczas na obszarze 4–4,5 ha i było podzielone na dwa sektory: pierwszy zajmowała osada na zboczach wzgórza, drugi stanowiła znajdująca się na szczycie wzniesienia monumentalna podwyższona platforma o wymiarach ok. 150×110 m⁴³. Prace przeprowadzone w obszarach A i B odsłoniły masywne kamienne mury oporowe o szerokości około trzech metrów (wciąż mające ponad dwa metry wysokości), które zbudowano dla podtrzymania wielkiej, płaskiej konstrukcji na wierzchołku wzgórza. W obu obszarach odkryto ceramikę pochodzącą z okresu żelaza IIB i IIC oraz wczesnorzymską, której fragmenty znajdowały się w warstwach sięgających skały macierzystej. Oznaczać to może, że mury zbudowano w okresie żelaza IIB lub IIC, a następnie zostały one odnowione lub zrekonstruowane w czasach rzymskich.

⁴² Tamże, 43–44.

⁴³ I. Finkelstein, T. Römer, „Kiriath-jearim, Kiriath-baal/Baalah, Gibeah”, 215.

Ryc. 4. Widok na wzgórze Kiriath-jearim od strony północnej (fotografia dzięki uprzejmości Shmunis Family Foundation Excavations at Kiriath-jearim, I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 66)

Ryc. 5. Ortofotografia wzgórza Kiriath-jearim z zaznaczonymi obszarami wykopalisk przeprowadzonych w sezonach 2017 i 2019; w centralnej części widoczny kościół oraz zabudowania klasztorne (fotografia dzięki uprzejmości Shmunis Family Foundation Excavations at Kiriath-jearim, I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 70)

Ryc. 6. Cyfrowy model wzgórza Kiriath-jearim ukazujący przypuszczalny przebieg murów oporowych platformy z epoki żelaza (linia ciągła) oraz jej rozbudowy z okresu rzymskiego (linia przerywana); w części środkowej widoczne współczesne budynki kościoła i klasztoru (fotografia dzięki uprzejmości Shmunis Family Foundation Excavations at Kiriath-jearim, I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 81)

Ryc. 7. Pozostałości murów oporowych jednego z masywnych tarasów wyznaczających szczyt wzgórza. Widok przed rozpoczęciem wykopalisk (źródło: fotografia własna autorki)

Ryc. 8. Fragment muru oporowego, założonego na podłożu skalnym (jest ono widoczne pod blokami kamiennymi tworzącymi mur w środkowej części fotografii), odkrytego w 2017 r. w obszarze B (źródło: fotografia własna autorki)

Ryc. 9. Ortofotografia obszaru A wykonana pod koniec sezonu 2019, ukazująca dwa masywne mury (widok w kierunku północnym). Mur południowy (u dołu) pochodzi z okresu żelaza IIB (z pierwszej połowy VIII wieku przed Chr.) i jest oryginalnym murem oporowym podwyższonej platformy. Mur północny to część fortyfikacji datowanej na późny okres hellenistyczny, odnowionej na początku okresu rzymskiego (fotografia dzięki uprzejmości Shmunis Family Foundation Excavations at Kiriath-jearim, I. Finkelstein i in., „Les fouilles archéologiques à Qiryath Yéarim”, 992)

W obszarze C odkryto pozostałości osady z okresu żelaza IIC (oprócz ceramiki m.in. żelazny sztylet oraz ślady wskazujące na działalność typu przemysłowego, jak np. garbarnia). Nie znaleziono dowodów na zniszczenie tego miejsca przez Babilończyków w 586 roku p.n.e., co oznacza, że tereny wokół Jerozolimy najeźdźcy pozostawili nietknięte⁴⁴.

Na podstawie datowania metodą optycznie stymulowanej luminescencji (OSL⁴⁵) oraz analizy cech konstrukcyjnych murów i ceramiki wysunięto hipotezę, że potężną platformę wspartą na masywnych murach wzniesiono w Kiriath-jearim w pierwszej połowie VIII wieku przed Chr. (żelazo IIB)⁴⁶. Ponieważ na obszarze Judy dla tego okresu

⁴⁴ I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 44–51. Nie ukazał się jeszcze raport z badań przeprowadzonych w drugim sezonie wykopaliisk (2019); z nieoficjalnych i częściowych informacji (przekazanych autorce przez I. Finkelsteina) wynika, że wśród znalezisk odkrytych w obszarze B znajduje się m.in. dobrze zachowana figurka mająca prawdopodobnie przeznaczenie kultowe, a w obszarze C – instalacja, która mogła być powiązana ze sprawowaniem kultu.

⁴⁵ Metoda ta mierzy czas, jaki upłynął od momentu, gdy ziarna kwarcu w osadzie przestały być wystawione na działanie promieni słonecznych; por. I. Finkelstein i in., „Les fouilles archéologiques à Qiryath Yéarim”, 993.

⁴⁶ Datację tę potwierdzają badania wykonane w obydwu sezonach wykopaliskowych; zob. I. Finkelstein i in., „Les fouilles archéologiques à Qiryath Yéarim”,

nie są poświadczone tego typu monumentalne konstrukcje, uczeni zaproponowali wyjaśnienie, że budowlę tę mogli wznieść Asyryjczycy lub władcy Północnego Królestwa (Izraela). Pierwszą możliwość odrzucono ze względu na niezgodność chronologiczną wyników datowania metodą OSL z okresem panowania asyryjskiego na tym obszarze. Zaproponowano przyjęcie drugiego rozwiązania, ponieważ podobne konstrukcje składające się z potężnych murów wspierających sztuczne podwyższenie są dobrze poświadczone dla tego okresu w Królestwie Północnym (występują np. w Samarii oraz w Jahaz i Ataroth w Moabie⁴⁷).

Platforma w Kiriath-Jearim mogła zostać zbudowana po podbiciu Judy przez izraelskiego władcę Joasza (2 Krl 14,11-13), a ponieważ najstarsze znalezione tam fragmenty ceramiki pochodzą z okresu żelaza IIB, który rozpoczął się ok. 800 przed Chr., uczeni uznali, że powstanie tej konstrukcji należy umieścić w czasach panowania Jeroboama II (788–747 przed Chr.)⁴⁸. Możliwe, że wówczas w Królestwie Północnym powstała najstarsza wersja panizraelskiej ideologii, zgodnie z którą terytoriami dwóch królestw hebrajskich miał rządzić władca z Samarii. Monumentalna platforma w Kiriath-Jearim mogła zostać wzniesiona w celu kontrolowania Południowego Królestwa i jego stolicy (Jerozolimy) oraz z zamiarem zmanifestowania przewagi Izraela nad Judą⁴⁹. Z tej właśnie przyczyny zbudowano tu izraelski kompleks administracyjny⁵⁰. Jego strategiczne położenie pozwalało zarazem Północnemu Królestwu kontrolować główny szlak komunikacyjny łączący Jerozolimę z wybrzeżem Morza Śródziemnego⁵¹. Ważną część tego kompleksu stanowiła świątynia, w której umieszczono Arkę. Według jednej z hipotez w celu uznania

994–995.

⁴⁷ Por. I. Finkelstein, „Omride Architecture”, 114–138; I. Finkelstein, O. Lipschits, „Omride Architecture In Moab: Jahaz and Ataroth”, 29–42.

⁴⁸ I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 58–59.

⁴⁹ I. Finkelstein, „A Corpus of North Israelite Texts”, 262; I. Finkelstein i in., „Les fouilles archéologiques à Qiryath Yéarim”, 996.

⁵⁰ I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 60; T. Römer, „Les rôles et fonctions”, 226.

⁵¹ I. Finkelstein, T. Römer, „Kiriath-jearim, Kiriath-baal/Baalah, Gibeah”, 216.

Kiriath-Jearim za jej nowe sanktuarium powstała biblijna *historia Arki* (1 Sm 4,1-7,1).

Badania wykazały, że po zajęciu Królestwa Północnego przez Asyrię Kiriath-Jearim rozwijało się nadal (koniec VIII–VII wiek przed Chr.) – zapewne aż do 586 roku przed Chr. W okresie babilońskim miejsce to zostało prawdopodobnie opuszczone, ale nie zniszczone.

Kolejna faza aktywności Kiriath-Jearim, jak na to wskazują dane archeologiczne, przypada na późny okres hellenistyczny oraz rzymski. W pierwszej połowie II wieku przed Chr. naprawiono masywne mury oporowe, co można wiązać z pracami fortyfikacyjnymi podjętymi w Judei przez syryjskiego generała Bakchidesa, opisanymi w Pierwszej Księdze Machabejskiej (1 Mch 9,50). Wśród ufortyfikowanych wówczas miejsc księga ta wymienia Emaus. Ze względu na potwierdzoną badaniami archeologicznymi skalę prac w obrębie murów oporowych platformy I. Finkelstein i T. Römer zaproponowali lokalizację tego Emaus w Kiriath-Jearim. Uczni uznali jednocześnie, że możliwe jest powiązanie go z Emaus nowotestamentalnym, zgodnie ze wzmianką występującą u Łukasza (24,13), że miejscowość ta znajduje się 60 stadiów od Jerozolimy, tak jak miejsce prac wykopaliskowych. Według tej koncepcji w czasach rzymskich na wzgórzu znajdował się fort, a u podnóża Kiriath-Jearim, w pobliżu źródła – osada, która nosiła nazwę Emaus. Hipotezę tę wspiera strategiczne położenie platformy/twierdzy na wzniesieniu dominującym nad główną drogą łączącą Jerozolimę z obszarem nadmorskim, co predysponowało to miejsce do funkcji fortyfikacji⁵². Na korzyść tej identyfikacji przemawiają również przekazane przez Józefa Flawiusza informacje wskazujące na obecność rzymskich żołnierzy w Emaus, co musiało wiązać się z istnieniem w tym miejscu obiektów wojskowych takich jak umocnienia lub fortyfikacje. Prace archeologiczne wykazały, że w okresie rzymskim przeprowadzono na wzgórzu Kiriath-Jearim przebudowę platformy w fort lub obóz wojskowy. Badania potwierdziły dokonanie w tym czasie rekonstrukcji masywnych murów oporowych na dużą skalę z wykorzystaniem materiału użytego wcześniej do ich budowy. Podkreślić należy, że

⁵² I. Finkelstein, T. Römer, „Kiriath-jearim and the List of Bacchides Forts”, 15; I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 62–63.

również wcześniejsze prace wykopaliskowe odkryły ślady bytności rzymskiej zarówno na wzniesieniu, jak i u jego stóp, niedaleko źródła. Na obszarze tym zachowało się kilka łacińskich inskrypcji: dwie zostały znalezione na wzgórzu Kiriat-Jearim i obecnie znajdują się w kościele Notre Dame de l'Arche d'Alliance⁵³, kolejna to inskrypcja X legionu rzymskiego obecnie wbudowana w ścianę kościoła krzyżowców w Abu Gosz, zaś ostatnia to fragment inskrypcji nagrobnej rzymskiego żołnierza znaleziony w pobliżu tego kościoła. Inskrypcje te dowodzą, że po zniszczeniu Jerozolimy w 70 r. po Chr. istniał tu rzymski fort lub obóz wojskowy, najprawdopodobniej na wzgórzu Kiriat-Jearim. Rzymianie dokonali wyboru tego miejsca, kierując się zapewne, tak jak ich poprzednicy, jego walorami wynikającymi ze strategicznego położenia wzniesienia. Ponadto mogli wykorzystać istniejącą tu dogodną infrastrukturę – należało jedynie naprawić masywne mury zbudowane w tym miejscu przed wiekami i dostosować obiekt do potrzeb rzymskiego wojska⁵⁴.

W 2009 roku w miejscu położonym około 400 m na wschód od wzniesienia Kiriat-Jearim/Deir el-‘Azar (w pobliżu źródła) przeprowadzono wykopaliska ratunkowe związane z rozbudową autostrady łączącej Jerozolimę z Tel Awiwem. W ich wyniku odsłonięto dom pochodzący z okresu Drugiej Świątyni, zniszczony w czasie powstania żydowskiego w 70 roku po Chr. Odkryto tutaj celowo ukryty skarb, na który składało się 114 monet w ceramicznym pojemniku. Na wszystkich monetach widniał napis „rok czwarty” (tj. 60/70 po Chr.). Znaleźisko to potwierdza hipotezę, że w okresie rzymskim osada znajdowała się w miejscu noszącym później arabską nazwę Qaryat el-‘Inab⁵⁵, zaś na wzgórzu Deir el-‘Azar znajdowały się fortyfikacje.

⁵³ Napis na jednej z nich głosi: „Imperator Cezar Wespazjanus August (i) Imperator Tytus Cezar, syn Wespazjana Augusta, (wzniósł ten budynek) pod rządami Sextusa Luciliusa Bassusa, [...] dla kohorty...”. Może to świadczyć o budowie obozu dla kohorty X legionu (Fretensis) lub, co bardziej prawdopodobne, dla kohorty pomocniczej, która stacjonowała w Abu Gosz pod dowództwem Sekstusa Luciliusa Bassusa, drugiego gubernatora Judei; druga wzmiankuje X legion rzymski. Por. M. Fischer, B. Isaac, I. Roll, *Roman Roads*, 119.

⁵⁴ I. Finkelstein i in., „Excavations at Kiriath-jearim”, 65.

⁵⁵ C. McKinny i in., „Kiriath-jearim”, 37.

Biorąc pod uwagę wszystkie te dane, dodatkowo wsparte wzmiankami w starożytnych tekstach, należy uznać, że prawdopodobieństwo lokalizacji Emaus w Kiriath-Jearim/Abu Gosz jest bardzo wysokie. Problematiczne w tej identyfikacji pozostaje przede wszystkim stosowanie przez Euzebiusza nazwy Emaus oraz Kiriath-Jearim odnośnie dwóch różnych miejsc. Rozwiązanie tego dylematu może stanowić zaproponowana przez I. Finkelsteina i T. Römera sugestia, że nowotestamentalne Emaus to nazwa osady położonej w pobliżu źródła, na terenie Qaryat el-'Inab, obecnie historycznego centrum miejscowości Abu Gosz⁵⁶. Gdyby udało się potwierdzić tę hipotezę, to musielibyśmy przyznać, że krzyżowcy dokonali poprawnej lokalizacji w tym miejscu Łukaszowego Emaus⁵⁷.

Na podstawie wyników badań archeologicznych można zatem stwierdzić, że główne okresy aktywności Kiriath-Jearim przypadały na epokę żelaza IIB-C, a następnie na późny okres hellenistyczny i rzymski.

6. Jeszcze jedno sanktuarium Arki?

Sanktuarium w Kiriath-Jearim straciło znaczenie zapewne za panowania Jozjasza wraz z centralizacją kultu i przeniesieniem Arki do Jerozolimy. Opis jej sprowadzenia do jerozolimskiego Przybytku zamyka biblijną *historię Arki*. Znaczącą rolę w tej narracji odgrywa przekaz o jej trzymiesięcznym pobycie w domu Obed-Edoma⁵⁸. Biblia następująco przedstawia te wydarzenia (por. 2 Sm 6)⁵⁹:

⁵⁶ I. Finkelstein, T. Römer, „Kiriath-jearim and the List of Bacchides Forts”, 15; uczeni uważają, że ponownie otwiera to dyskusję na temat identyfikacji Emaus z Abu Gosz, przy założeniu, że Emaus z Pierwszej Księgi Machabejskiej to Emaus Łukaszowe.

⁵⁷ Tak uważa np. D. Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem*, 7–8.

⁵⁸ Na temat imienia Obed-Edom i jego znaczenia w Biblii zob. Ł. Niesiołowski-Spanò, *Dziedzictwo Goliata*, 405–406.

⁵⁹ Opis ten jest zapewne dodatkiem powstałym w czasach Jozjasza w celu uzasadnienia umieszczenia Arki w Świątyni w ramach polityki centralizacji kultu. Zob. T. Römer, „Les rôles et fonctions”, 226–227; I. Finkelstein i in., „Les fouilles archéologiques à Qiryath Yéarim”, 999.

Dawid wraz z całą swiatą zabrał Arkę „z domu Abinadaba, położonego na wzgórzu”, następnie „wieźli Skrzynię Bożą na nowym wozie, [...] Uzza zaś i Achio, synowie Abinadaba, prowadzili ten nowy wóz ze Skrzynią Bożą”. W pewnym momencie doszło do wypadku: „Uzza wyciągnął swoją rękę ku Skrzyni Bożej i chciał ją podtrzymać, gdyż woły się potknęły. I rozpałił się gniew Pana na Uzze, i zabił go tam Bóg za to, że wyciągnął swoją rękę ku Skrzyni”. Z powodu tego złowieszczygo znaku „Dawid zląkł się w tym dniu” i pozostawił Arkę w domu Obed-Edoma „przez trzy miesiące, a Pan błogosławił Obedowi Edomczykowi⁶⁰ i całemu jego domowi” (por. 2 Sm 6,2-11).

Znamienne jest, że autorzy tej historii uznali za istotne zawrzeć w niej epizod, w którym Dawid przekazuje Arkę w ręce mieszkającego nieopodal Jerozolimy Filistyna z Gat⁶¹ i odbiera ją dopiero, gdy jej obecność przynosi błogosławieństwo gospodarzowi⁶². Wzmianka ta, w powiązaniu z innymi wskazówkami, z pewnością świadczy o wpływach Filistynów w tym regionie w VII wieku przed Chr., a nawet może dowodzić, że mieszkali oni wówczas na obszarze Judy, sąsiadując z miejscową ludnością⁶³. Według przekazu powstałej dużo później⁶⁴ 1 Księgi Kronik Obed-Edom był Lewitą (1 Krn 15,17-18), który uczestniczył w obrzędach związanych z Arką (1 Krn 15,21: „Mattitiasz, Elipelehu, Miknejasz, Obed Edomczyk, Jeiel, Asajasz grali na cytrach o oktawę niżej i prowadzili śpiew”; podobnie 1 Krn 16,5) oraz jej strzegł (1 Krn 15,24: „Obed Edomczyk i Jechiasz byli odźwiernymi przy Skrzyni”). Nawet jeśli zgodnie z opinią uczonych przyjmiemy, że Obed-Edoma raczej nie należy uznać za Lewitę, to przyznać musimy, że z jakiegóś przyczyny biblijny autor umieszcza

⁶⁰ Biblia Warszawska podaje wersję imienia Obed-Edomczyk, która jest błędna; por. Ł. Niesiołowski-Spanò, *Dziedzictwo Goliata*, 182.

⁶¹ Warto w tym miejscu przypomnieć, że Dawid był wasalem Filistynów z Gat; por. I. Finkelstein, N.A. Silberman, *Dawid i Salomon*, 73.

⁶² N. Na'aman, „The Judahite Temple”, 8–9.

⁶³ Ł. Niesiołowski-Spanò, *Dziedzictwo Goliata*, 174, 261.

⁶⁴ Księgi Kronik powstały w środowisku Lewitów w okresie Drugiej Świątyni, zapewne w IV wieku przed Chr. i stanowią reinterpretację historii monarchii; por. P. Abadie, „1-2 Chroniques”, 714.

go wśród Lewitów⁶⁵. Możemy założyć, że wynikało to zapewne z przekonania, iż Obed-Edom pełnił obowiązki kultowe w sanktuarium z Arką (czyli w jego domu) zgodnie z rolą, którą Lewitom przypisuje Księga Liczb⁶⁶.

Lokalizacja domu Obed-Edoma jest przedmiotem dyskusji. Ostatnio N. Na'aman zaproponował identyfikację tego miejsca z niedawno odkrytą świątynią w Tel Motza. Uczony ten zauważa, że ponieważ Arka w trakcie przemieszczania się zawsze przebywała w miejscach kultu (takich jak np. sanktuarium w Szilo czy dom Abinadaba w Kiriath-Jearim), wydaje się oczywiste, iż dom Obed-Edoma nie został wybrany przypadkowo, ale musiał być jakimś rodzajem sanktuarium. Autor tej koncepcji sugeruje, że ze względu na umiejscowienie na trasie, jaką musiała przebyć Arka z Kiriath-Jearim do Jerozolimy, lokalizacja świątyni w Tel Motza pasuje do hipotetycznego położenia domu Obed-Edoma⁶⁷.

Tel Motza znajduje się około 7 km na północny zachód od starożytnej Jerozolimy (Miasta Dawida), w miejscu, gdzie do 1948 r. znajdowała się wieś Qalonija⁶⁸. Znaleźiska pochodzące z tego stanowiska datuje się na epokę żelaza IIA; potwierdziły one identyfikację tego miejsca z Motzą, wymienioną w Biblii jako miasto na terytorium Beniamina (por. Joz 18,26). W 2012 roku prace wykopaliskowe odkryły tu pozostałości wyjątkowego kompleksu świątynnego, pochodzącego z X–IX wieku przed Chr. Na utwardzonym dziedzińcu świątyni odsłonięto zbiór artefaktów kultowych, złożony z fragmentów naczyń oraz czterech niekompletnych figurek (dwóch antropomorficznych i dwóch zoomorficznych)⁶⁹. Znajdował się tu także ołtarz

⁶⁵ Ł. Niesiołowski-Spanò, *Dziedzictwo Goliata*, 406. Autor proponuje, by uznać Lewitów za potomków najemników przybyłych z kręgu kultury mykeńskiej lub anatolijskiej; mogli oni „być nośnikami tamtejszej tradycji, z której bardzo obficie czerpano w Palestynie, właśnie w sferze kultu”. Zob. tamże, 404.

⁶⁶ Wg Lb 3,31: „Pod strażą ich będzie skrzynia, stół, świecznik, ołtarze, święte sprzęty, potrzebne do pełnienia służby, i zasłona wraz z jej obsługą”.

⁶⁷ N. Na'aman, „The Judahite Temple”, 9.

⁶⁸ Pisałam o niej wyżej w kontekście Emaus; zob. przyp. 41.

⁶⁹ Ostatnio Y. Garfinkel wysunął szokującą hipotezę, że kilka małych figurek męskich powiązanych z posązkami koni (niektóre figurki wydają się przedstawiać jeźdźca na koniu), pochodzących z X i IX wieku przed Chr., które znaleziono

zbudowany z nieociosanych kamieni oraz owalne wgłębienie, które prawdopodobnie służyło jako dół na szczątki składanych ofiar. Obok dołu zachowały się pozostałości podium zbudowanego z polnych kamieni, niektórych grubo ciosanych. U jego podstawy znaleziono wspomniane figurki, co sugeruje, że podium pełniło funkcję stołu ofiarnego. Plan świątyni oraz motywy artefaktów kultowych są analogiczne do występujących na całym starożytnym Bliskim Wschodzie. Niezwykłość tego znaleziska polega na tym, że jest to pierwsza świątynia z epoki żelaza, której pozostałości odsłonięto w samym sercu Judy, zaledwie kilka kilometrów od Jerozolimy⁷⁰. Odkrycie tej świątyni może stanowić świadectwo różnorodności sanktuariów jahwistycznych w okresie monarchicznym⁷¹.

Innego zdania jest N. Na'aman, według którego odnalezienie na dziedzińcu świątyni w Tel Motza figurki antropomorficzne i teomorficzne mogą poświadczać inne niż judzkie pochodzenie tego kompleksu. Mając to na względzie, uczonego proponuje utożsamienie tej świątyni z domem Filistyna Obed-Edoma. Na'aman nie wyjaśnia, dlaczego funkcjonowanie sanktuarium powiązane z postacią Filistyna w Judzie przedstawione zostało przez autorów biblijnych w kontekście *historii Arki*, stwierdza jedynie, że sytuacja ta „pozostaje

w Tel Motza i Khirbet Qeiyafa to w rzeczywistości wyobrażenia Jahwe. Figurki te odkryto w kontekstach datowanych na X i IX wiek przed Chr, ale nie na VIII wiek i później. Według Garfinkela stanowi to dowód, że zakaz sporządzania kultowych wizerunków Jahwe został wprowadzony w VIII wieku przed Chr. Zob. Y. Garfinkel, „The Face of Yahweh?”, 30–33. Krytycznej odpowiedzi udzielili autorowi uczeni badający stanowisko archeologiczne Tel Motza: S. Kisilevitz, I. Koch, O. Lipschits, D.S. Vanderhoof, „A Critical Response to Yosef Garfinkel” na stronie internetowej Biblical Archaeology Society: <https://bit.ly/ct2020-4-1> (dostęp 30.11.2020).

⁷⁰ S. Kisilevitz, „The Iron IIA Judahite Temple”, 147–164 (raport z prac wykopaliskowych); zob. też S. Kisilevitz, O. Lipschitz, „Another Temple in Judah!”, 40–49. Według niektórych uczonych odkrycie świątyni w Tel Motza rzuca nowe światło na kwestie związane z genezą, architekturą i symboliką Świątyni Salomona w Jerozolimie. Odsłonięcie pozostałości położonej w centralnej części Judy, pochodzącej z początku IX wieku przed Chr. świątyni, która prawie pod każdym względem odpowiada biblijnemu opisowi Świątyni jerozolimskiej, stanowi ważny wkład w debatę na temat historycznej wiarygodności zarówno Świątyni Salomona, jak i tego władcy, dostarczając argumentów zwłaszcza zwolennikom historyczności Zjednoczonego Królestwa. Por. D. Shapira, „The Moza Temple”, 25–48.

⁷¹ T. Römer, „Des temples yahvistes au Temple unique”, 41.

tajemnicą i wskazuje, jak niewiele wiemy o wymianie kulturowej między Judą a jej zachodnimi sąsiadami w X i IX wieku⁷². Należy się zgodzić z zaproponowaną przez tego uczonego argumentacją wskazującą, że siedzibą Arki, nawet krótkotrwałą, musiało być jakieś sanktuarium. Nawet jeśli świątynia w Tel Motza pochodzi z okresu dużo wcześniejszego (X–IX wiek przed Chr.) niż biblijny opis przeniesienia Arki z Kiriath-Jearim do Jerozolimy (przypuszczalnie VII wiek przed Chr.), to autorzy biblijni mogli uwzględnić tradycję o istniejącym niegdyś w tym miejscu sanktuarium. Jest zatem bardzo kuszące, by uznać hipotezę zaproponowaną przez Na'amana za słuszną, chociaż nie da się rozstrzygnąć na obecnym etapie badań, czy świątynia w Tel Motza była powiązana z kultem jahwistycznym, czy stanowiła sanktuarium innych bóstw.

Konkluzja

Połączone wysiłki archeologów i biblistów prowadzących badania związane z Kiriath-Jearim doprowadziły uczonych do kilku wniosków. Po pierwsze, należy przyjąć, że pierwotna wersja *historii Arki* napisana została w Królestwie Izraela (Północnym) za panowania Jeroboama II, w VIII wieku przed Chr. Władca ten na nowe sanktuarium Arki wybrał Kiriath-Jearim, które zastąpiło zniszczone wcześniej (w bliżej nieznanym okolicznościach) święte miejsce w Szilo. W nowym miejscu wzniesiono monumentalną platformę, która najprawdopodobniej mieściła pewien rodzaj twierdzy oraz świątynię. Dzięki temu Izrael mógł kontrolować należącą do Judy Jerozolimę. Arka została przeniesiona do Jerozolimy nie w czasach Dawida, ale dużo później – w drugiej połowie VII wieku przed Chr., z inicjatywy króla Jozjasza, który przyłączył do swego państwa terytorium Beniamina (a zatem także Kiriath-Jearim). Jozjasz umieścił Arkę w stolicy Judy w ramach polityki centralizacji kultu. Skrybowie piszący na dworze tego władcy dokonali rewizji *historii Arki* i napisali na nowo relację znajdującą się w 2 Sm 6. Ich dziełem jest także przeróbka opisu budowy Świątyni (1 Krl 6,1-8,66), którą wprowadzili w celu udowodnienia, że Arka znajdowała się w jerozolimskim Przybytku

⁷² N. Na'aman, „The Judahite Temple”, 10.

od samego początku jego istnienia. *Historia Arki*, która kończy się opisem zawartym w 1 Sm 7,1 jest zatem, według uczonych, *hieros logos* sanktuarium Kiriath-Jearim⁷³. Badania archeologiczne zdają się też potwierdzać, że miejsce to może być utożsamione z biblijnym Emaus.

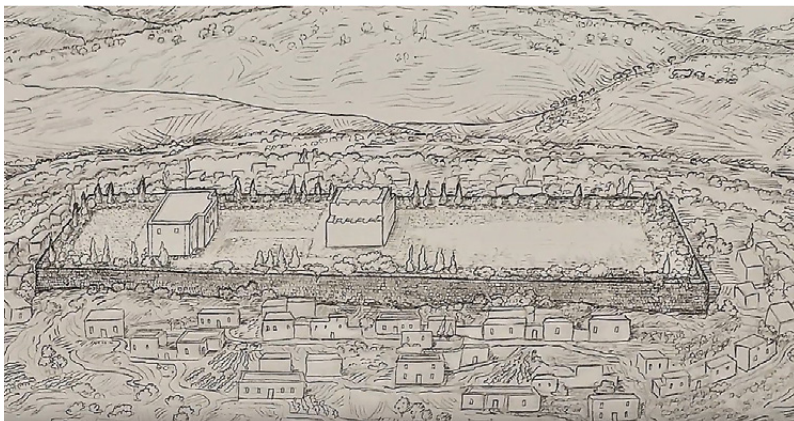
Wypada zastanowić się teraz, dlaczego Jeroboam II właśnie tutaj umieścił nowe sanktuarium. Kiriath-Jearim musiało mieć znaczenie wyjątkowe, skoro stało się drugą po Szilo⁷⁴ stałą siedzibą Arki, gdzie znajdowała się ona długi czas, zanim ostatecznie umieszczono ją w Świątyni jerozolimskiej. Tę wyjątkowość miasto zawdzięczało zapewne swemu strategicznemu położeniu oraz sięgającemu niepamiętnych czasów znaczeniu kultowemu, do którego nawiązuje używana wobec niego nazwa Baala Judzka (2 Sm 6,2) lub Baala (Joz 15,9). Być może było to miejsce kultu ważne dla różnych ludów: Kalebitów, Gibeonitów, Danitów oraz Hebrajczyków. Można sobie wyobrazić, że początkowo istniała tu wyżyna (*bamah*) – miejsce święte położone na dominującym nad okolicą wzgórzu, pod gołym niebem, podobne do tych, które Biblia wielokrotnie przedstawia w negatywnym kontekście, tak jak np. w 1 Krl 14,23: „Również oni wznosili sobie świątynki na wzgórzach i słupy, i Aszery na każdym wzniesieniu i pod każdym zielonym drzewem”⁷⁵. Przyznać trzeba, że jeszcze i dziś jest to miejsce rzeczywiście wyjątkowe. Często zdarza się, że panującą tu ciszę przerywają nagle porywy wiatru, które wprawiają w ruch gałęzie rosnących na wzgórzu sosen. Drzewa te wydają wówczas specyficzny, bardzo charakterystyczny dźwięk⁷⁶.

⁷³ I. Finkelstein, C. Nicolle, T. Römer, „Les fouilles archéologiques à Qiryath Yéarim”, 1000.

⁷⁴ Sanktuarium w Szilo autorzy związani ze szkołą deuteronomiczną prezentują jako pierwsze przed Jerozolimą miejsce, które Pan wybrał na swą świątynię. Księga Jeremiasza zapowiada zniszczenie Przybytku jerozolimskiego analogicznie do destrukcji sanktuarium w Szilo (Jr 7,12-14). Por. T. Römer, „Des temples yahvistes”, 40.

⁷⁵ We fragmencie tym mamy nawiązanie do klasycznego kompleksu kultycznego kamień – drzewo – ołtarz. Por. M. Eliade, *Traktat o historii religii*, 287; E.C. La Rocca-Pitts, „Of Wood and Stone”; E Ronowska, „Symbolika i kult drzew”, 30–31. Pomijam tu całą obszerną dyskusję na temat *bamah/bamot* jako miejsc kultu.

⁷⁶ Niektórzy uczeni sądzą, że w Palestynie wróźono z szumu drzew (miałyby na to wskazywać wzmianki w 2 Sm 5.23-24 oraz 1 Krn 14,15), podobnie jak to

Ryc. 10. Hipotetyczny widok na monumentalną platformę w Kiriath-jearim w czasach Jeroboama II od strony wschodniej (dzięki uprzejmości Shmunis Family Foundation Excavations at Kiriath-jearim; kadr z filmu dokumentalnego *Bible and Archaeology Discussions Israel Finkelstein & Thomas Römer: Episode 2 – The Lost Ark* <https://bit.ly/ct2020-4-2>, dostęp 30.11.2020)

Wprowadza to atmosferę niesamowitości i tajemniczości, przywołując na myśl opisywane w Biblii miejsca kultu, których ważnym składnikiem były „drzewa zielone”. Porównywalnych przeżyć doświadczyć można w innych podobnych miejscach, takich jak choćby góra Nebo, gdzie przed wiekami znajdowało się sanktuarium Jahwe⁷⁷. Kiriath-jearim było świętym miejscem, siedzibą Arki Przymierza, przez którą manifestowała się Boża Obecność. Jeśli przyjmiemy, że w okolicy tej położone było starożytne Emaus, to należy uznać, iż chrystofania w tym właśnie miejscu nie jest przypadkowa i nawiązuje do symboliki sanktuarium Arki.

miało miejsce w wyroczni Zeusa Dodońskiego; por. M.L. West, *Wschodnie oblicze Helikonu*, 71.

⁷⁷ O tym sanktuarium zob. np. Ł. Niesiołowski-Spanò, K. Stebnicka, *Historia Żydów*, 119–120; T. Römer, *L'invention de Dieu*, 152.

Kiriath-Jearim – the Sanctuary of the Ark of the Covenant and the Supposed Emmaus in the Light of the Latest Archaeological Discoveries

Abstract: The article presents the latest arrangements regarding the identification of the monumental platform on the Kiriath-jearim hill near Jerusalem, based primarily on the analysis of archaeological data collected during the excavations in the 2017 season and the guidelines contained in the Bible. The results of the research suggest that this monumental structure was erected by Jeroboam II, the ruler of the Northern Kingdom, and most likely constituted a kind of fortress, which allowed Israel to control Jerusalem belonged to Judah. Presumably within this fortress the sanctuary of the Ark of the Covenant was there. The Ark was moved from Kiriath-jearim to Jerusalem not by David, but much later, at the initiative of king Josiah, as part of his policy of worship centralization. Archaeological research also seems to confirm that this place can be identified with the biblical Emmaus.

Keywords: Kiriath-Jearim, Bible, Ark of the Covenant, Jeroboam II, Emmaus, archeology, biblical archeology

Bibliografia

- Abadie, P., „1-2 Chroniques”, w: T. Römer, J.-D. Macchi, C. Nihan (red.), *Introduction à l'Ancien Testament*, wyd. 2., Genève 2015, 714–723.
- Ahlström, G.W., „The Travels of the Ark: A Religio-Political Composition”, *Journal of Near Eastern Studies* 43 (1984) nr 2, 141–149.
- Avi-Yonah, M., „Emmaus: Identification, History, The Church”, w: *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, 385–387.
- Bagatti, B., *Emmaus-Qubeibeh*, Jerusalem 1993.
- Bagatti, B., *Ancient Christian Villages of Samaria*, Jerusalem 2002.
- Bailey, C., *Bedouin Culture in the Bible*, New Haven (CT) 2018.
- Blenkinsopp, J., „Kiriath-Jearim and the Ark”, *Journal of Biblical Literature* 88 (1969) nr 2, 143–156.
- Briks, P., *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 2000.
- Buber, M., *Mojżesz*, R. Wojnakowski (tłum.), Warszawa 1998.
- Conder, C.R., Kitchener, H.H., *Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography, and Archaeology — Judea, 3. Survey of Western Palestine*, London 1883.
- Cooke, F.T., „The Site of Kirjath-Jearim”, *The Annual of the American Schools of Oriental Research* 5 (1923–1924), 105–120.
- Day, J., „Asherah in the Hebrew Bible and Northwest Semitic Literature”, *Journal of Biblical Literature* 105 (1986), 385–408.

- Day, J., „Whatever Happened to the Ark of the Covenant”, w: Day, J. (red.), *Temple and Worship in Biblical Israel. Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar*, London–New York 2007, 250–265.
- Drozd, J., *Litania loretańska. Pochodzenie – sens wezwań i rozważania*, Kraków 1991.
- Eliade, M., *Traktat o historii religii*, J. Wierusz-Kowalski (tłum.) Warszawa 2000.
- Finkelstein, I. (red.), „Excavations at Shiloh 1981–1984: Preliminary Report”, *Tel Aviv* 12 (1985), 123–180.
- Finkelstein, I., „Omride Architecture”, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 116 (2000), 114–138.
- Finkelstein, I., *The Forgotten Kingdom. The Archaeology and History of Northern Israel*, Atlanta (GA) 2013.
- Finkelstein, I., „A Corpus of North Israelite Texts in the Days of Jeroboam II?”, *Hebrew Bible and Ancient Israel* 3 (2017), 262–289.
- Finkelstein, I., Lipschits, O., „Omride Architecture In Moab: Jahaz and Ataroth”, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 126 (2010), 29–42.
- Finkelstein, I., Nicolle, C., Römer, T., „Les fouilles archéologiques à Qiryath Yéarim et le récit de l’arche de l’alliance”, *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 2 (2018 (2020)), 983–1000.
- Finkelstein, I., Silberman, N.A., *Dawid i Salomon*, A. Weseli (tłum.), Warszawa 2006.
- Finkelstein, I., Römer, T., Nicolle, C., Dunseth, Z.C., Kleiman, A., Mas, J., Porat, N., „Excavations at Kiriath-jearim near Jerusalem, 2017: preliminary report”, *Semitica* 60 (2018), 31–83.
- Finkelstein I., Römer T., „Kiriath-jearim and the List of Bacchides Forts in 1 Maccabees 9:50-52”, w: O. Peleg-Barkat, Y. Zelinger, J. Uziel, Y. Gadot (red.), *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region*, Jerusalem 2019, 7*–17*.
- Finkelstein I., Römer T., „Kiriath-jearim, Kiriath-baal/Baalah, Gibeah: A Geographical History Challenge”, w: I. Koch, T. Römer, O. Sergi (red.), *Writing, Rewriting and Overwriting in the Books of Deuteronomy and Former Prophets. Essays in Honour of Cynthia Edenburg*, Leuven 2019, 211–222.
- Fischer, M., Isaac, B., Roll, I., *Roman Roads in Judaea II: The Jaffa–Jerusalem Roads*, Oxford 1996.
- Garfinkel, Y., „The Face of Yahweh?” *Biblical Archaeology Review* 46 (2020) nr 4, 30–33.
- Gryglewicz, F., *Błogosławiona przez wszystkie narody. Matka Boża w Nowym Testamencie*, Częstochowa 1984.
- Hestrin, R., „Understanding Asherah – Exploring Semitic Iconography”, *Biblical Archaeology Review* 17 (1991) nr 5, 50, 52–58.

- Homan, M.M., *To Your Tents, O Israel!: The Terminology, Function, Form, and Symbolism of Tents in the Hebrew Bible and the Ancient Near East*, Leiden 2002.
- Hurovitz, V.A., „Yhwh’s Exalted House – Aspects of the Design and Symbolism of Solomon’s Temple”, w: J. Day (red.), *Temple and Worship in Biblical Israel. Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar*, London–New York 2007, 63–110.
- Hurovitz, V.A., *I Have Built You an Exalted House: Temple Building in the Bible in Light of Mesopotamian and North-West Semitic Writings*, Sheffield 2009.
- Jan Paweł II, Encyklika *Redemptoris Mater*, Città del Vaticano 1987.
- Józef Flawiusz, *Wojna Żydowska*, J. Rodożycki (tłum.), Warszawa 1991.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994.
- Keel, O., Uehlinger, C., *Dieux, déesses et figurines divines. Les sources iconographiques de l’histoire de la religion d’Israël*, Paris 2001 (wyd. oryg. *Göttinnen, Götter Und Gottessymbole*, Fribourg-en-Brisgau 1992).
- Kennedy, H., *Zamki krzyżowców*, K. Ziółkowski (tłum.), Oświęcim 2017.
- Khalaily, H., Marder, O., „The Neolithic Site of Abu Ghosh: The 1995 Excavations”, *Israel Antiquities Authority Reports*, 19 (2003).
- Kisilevitz, S., „The Iron IIA Judahite Temple at Tel Moza”, *Tel Aviv* 42 (2015), 147–164.
- Kisilevitz, S., Lipschitz, O., „Another Temple in Judah!”, *Biblical Archaeology Review*, 46 (2020), 40–49.
- Klinkowski, J., „Zaginięcie Arki Przymierza w świetle tekstów biblijnych i tradycji”, *Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne* 2 (2008), 103–124.
- Kozłowski, J.M., „Mary as the Ark of the Covenant in the Scene of the Visitation (Luke 1:39-56)”, *Warszawskie Studia Teologiczne* XXXI/1 (2018), 109–116.
- La Rocca-Pitts, E.C., „Of Wood and Stone. The Significance of Israelite Cultic Items in the Bible and Its Early Interpretations”, *Harvard Semitic Monographs* 61, Winona Lake (IN) 2001.
- Laurentin, R., *Structure et théologie de Luc I-II*, Paris 1957.
- Leuchter, M., „The Cult at Kiriath Yearim: Implications from the Biblical Record”, *Vetus Testamentum* 58 (2008) nr 4/5, 526–543.
- Łach, S., „Arka i święty namiot w czasach Mojżesza”, w: S. Łach, *Księga Wyjścia. Wstęp, przekład, komentarz, ekskursy*, Lublin 1964, 335–339.
- Majewski, M., *Mieszkanie Chwały. Teologia sanktuarium Izraela na pustyni (Wj 25-31; 35-40)*, Kraków 2008.
- Majewski, M., *Pięcioksiąg odczytany na nowo. Przesłanie autora kapłańskiego (P) i jego wpływ na powstanie Pięcioksięgu*, Kraków 2018.

- McKinny, C., Schwartz, O., Barkay, G., Fantalkin, A., Zissu, B., „Kiriath-jearim (Deir el-Āzar): Archaeological Investigations of a Biblical Town in the Judean Hill Country”, *Israel Exploration Journal* 68 (2018), 30–49.
- Miller, P.D., Roberts, J.J.M., *The Hand of the Lord: A Reassessment of the „Ark Narrative” of 1 Samuel*, Baltimore (MA)–London 1977.
- Mozgol, A., „Teologia Arki Przymierza w Ps 132, Jr 3,14-18 oraz w 2 Mch 2,1-8”, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 33 (2000), 127–158.
- Murphy-O’Connor, J., *Przewodnik po Ziemi Świętej*, M. Burdajewicz (tłum.), Warszawa 1996.
- Na’aman, N., „The Judahite Temple at Tel Moza near Jerusalem: The House of Obed-Edom?”, *Tel Aviv* 44 (2017), 3–13.
- Niesiołowski-Spanò, Ł., *Dziedziectwo Goliata. Filistyni i Hebrajczycy w czasach biblijnych*, Toruń 2012.
- Niesiołowski-Spanò, Ł., Stebnicka, K., *Historia Żydów w starożytności. Od Thotmesa do Mahometa*, Warszawa 2020.
- Nihan, C., Nocquet, D., „1-2 Samuel”, w: T. Römer, J.-D. Macchi, C. Nihan (red.), *Introduction à l’Ancien Testament*, wyd. 2., Genève 2015, 358–383.
- Negev, A., *Encyklopedia archeologiczna Ziemi Świętej*, O. Zienkiewicz (tłum.), Warszawa 2002.
- Noegel, S.B., „The Egyptian Origin of the Ark of the Covenant”, w: T.E. Levy, T. Schneider, W.H.C. Propp, B.C. Sparks (red.), *Israel’s Exodus in Transdisciplinary Perspective. Text, Archaeology, Culture, and Geoscience*, Cham–Heidelberg–New York–Dordrecht–London 2015, 223–242.
- Poniży, B., „Maryja Arką Przymierza i Córką Syjonu: reлектura motywów Starego Testamentu w Łk 1-2”, *Salvatoris Mater* 1 (1999) nr 3, 201–215.
- Pringle, D., *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. A corpus. T. I: A-K (Excluding Acre and Jerusalem)*, Cambridge 1993.
- Pronzato, A., *...módl się za nami! Litania loretańska – rozważania*, A. Wojnowski (tłum.), Kraków 2005.
- Römer, T., *L’invention de Dieu*, Paris 2014.
- Römer, T., „Les rôles et fonctions de l’Arche dans la Bible hébraïque”, w: P. Béré (red.), *Carrefour des exégètes. Mélanges en hommage à Monsieur le Cardinal Laurent Monsengwo Pasinya à l’occasion de ses 80 ans (1939–2019)*, Rome 2020, 205–234.
- Römer, T., „Des temples yahvistes au Temple unique”, *Le Monde de la Bible* 233 (2020), 38–41.
- Ronowska, E., „Symbolika i kult drzew w Księdze Rodzaju”, *Nowy Filomata* 23 (2019) nr 2, 29–53.
- Rost, L., *Die Überlieferung von der Thronnachfolge Davids*, Stuttgart 1926 (wyd. ang. *The Succession Narrative to the Throne of David*, Sheffield 1982).
- Shanks, H., „Emmaus: Where Christ Appeared”, *Biblical Archaeology Review* 34 (2008) nr 2, 40–42, 44–51.

- Shapira, D., „The Moza Temple and Solomon’s Temple”, *Bibliotheca Orientalis* 75 (2018), 25–48.
- da Spinetoli, O., *Maryja w Biblii*, A. Tronina (tłum.), Niepokalanów 1997.
- Stolz, B., *Sur la Colline de Dieu. Vie de Soeur Joséphine Rumèbe, Fondatrice du Sanctuaire de Notre Dame de l’Arche d’Alliance à Kiryat Yearim*, Jerusalem 1971.
- Torrell, J.-P., *Dziewica Maryja w wierze katolickiej*, Poznań 2013.
- Tronina, A., *Zawitaj Pani świata. Obrazy i symbole biblijne w Godzinkach o Niepokalanym Poczęciu NMP*, Niepokalanów 1995.
- Tronina, A., „Assumpta: typologia Arki Przymierza”, *Salvatoris Mater* 2 (2000) nr 4, 11–21.
- Tsafir, Y., Di Segni, L., Green, J., „Colonia, Emmaus, Moza”, *Tabula Imperii Romani Judaea-Palaestina*, Jerusalem 1994.
- Van Seters, J., *In Search of History: Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical Historiography*, New Haven (CT)–London 1983.
- de Vaux, R., *Ancient Israel*, t. 2, London 1965.
- de Vaux, R., *Bible et Orient*, Paris 1967.
- Wesołek, E., „Godzinki o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny”, *Zawsze Wierni* 34 (2000), 74.
- West, M.L., *Wschodnie oblicze Helikonu. Pierwiastki zachodnioazjatyckie w greckiej poezji i micie*, M. Filipczuk, T. Polański (tłum.), Kraków 2008.
- Wilson, I., „Merely a Container? The Ark in Deuteronomy”, w: J. Day (red.), *Temple and Worship in Biblical Israel. Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar*, London–New York (NY) 2007, 212–249.
- Woudstra, M.H., *The Ark of the Covenant from Conquest to Kingship*, Philadelphia (PA) 1965.